

Шумпетерівська теорія демократії і посткомунізм

Мирослав Беззуб'як,

кандидат політичних наук,

старший науковий співробітник

Інституту світової економіки і міжнародних відносин

НАН України

Ніщо не є таким підступним, як очевидне.

Й. Шумпетер

Суспільна наука неможлива без Традиції. Блискучі діалектичні формули марксизму; великі та універсальні методологічні рецепти Е. Дюркгейма та його досконалі й вичерпні емпіричні розвідки; нарешті, надпотужний пізнавально-формалістичний потенціал веберіанства – все це становить неоціненний скарб сучасної соціальної науки і політології зокрема.

Нині ми переживаємо (вочевидь, обумовлений глобалізаційною уніфікацією) час зникнення інтелектуальних фігур і традицій світового масштабу, своєрідних „вчителів людства”. Причому, процес особистісного усереднення охопив усі сфери суспільного життя. Прогресуючий технологічно-інноваційний розвиток позбавляє людину індивідуальності, потреби в мисленнєвій діяльності, генія передбачення, волі до боротьби (економічної, фізичної, політичної). Втративши якості, що визначають її як особистість, інформаційно багата, але суспільно усереднена істота (середньостатистичний громадянин без будь-якої моралі і відповідальності) втрачає, зрештою, спроможність до саморозвитку. „Нація, в якій життєво найважливіші, найпомітніші, найвизначніші типи зникають з морального обр'ю людей” втрачає й підвалини основних громадянських свобод, громадянського суспільства [1]. Те, що колись було історичним привілеєм Традиції і Героя, нині стає однією з професій, руйнуючи верству, спроможну здійснювати соціальне управління. Така історична ситуація зумовлює потребу звернення до теоретичної спадщини соціальних мислителів рівня Й. Шумпетера - звернення особливо унагальнене глибоко і тверезо консервативними переконаннями великого

соціолога та економіста. Повернення „великих імен” є частиною процесу Регуманізації (Другого Ренесансу) і Консервативної революції.

Чотири основні характеристики шумпетерівського стилю мислення приваблюють найбільше: теоретизм, скептицизм, історизм та еволюціонізм. За умови оптимального поєднання, ці риси komponують образ європейського інтелектуала світового масштабу. Більше того, вони формують „дух Європи”, якому однаково притаманні і догматичний раціоналізм, і емпірицистський скепсис - метафізика і наука. Власне, цього духу потребує нинішній світ, захоплений і розірваний різними фундаменталізмами, міфи про самобутність яких витворені самими ж європейцями, вірніше - їх саморуйнівною схильністю до всього екстравагантного. На цьому наголошував і колишній голова Комісії Європейського Союзу Р. Проді, на думку якого „пошуки спільноєвропейської „душі” постають дедалі виразніше як важлива проблема майбутнього нашого континенту” [2]. Й. Шумпетер є справді великим європейцем - філософом та іронічним скептиком, позбавленим будь-якої екстравагантної „цивілізаційної привабливості”, таким, що належить Європі, а отже й світу - світу поміркованому й тверезомислячому, а не тому, що готовий знищити всіх інших в ім'я власних релігійних ідеалів.

Шумпетерівська теорія демократії має два визначальні засновки - раціонально-теоретичний та політико-історичистський. Демократичний устрій Й. Шумпетер визначає як інституційну систему для прийняття політичних рішень з метою забезпечення стійкого розвитку шляхом обрання окремих індивідів - представників волі народу [3]. Таким чином, маємо реалістське визначення демократії, яке, на думку самого теоретика, є ефективним критерієм відрізнення демократичних урядів від недемократичних, відображає специфіку функціонування владного механізму, враховує факт соціальної конкуренції за політичну владу, пояснює зв'язок між демократією та правами і свободою особи [4]. Водночас Й. Шумпетер наголошує на суто історико-конкретних обставинах запровадження демократії, відзначаючи, що вона не є універсальним суспільним ладом.

Синтез цих двох шумпетерівських засновків демократії дає можливість великому суспільствознавцеві сформулювати чотири висновки-передумови встановлення демократичного устрою. Першою умовою „успішного застосування демократичної форми правління” Й. Шумпетер вважає необхідність „людського матеріалу високої якості”, сукупності не просто високоморальних особистостей, але й таких, що здатні до політичної діяльності. Вирішальною характеристикою такого матеріалу є „наявність соціальної верстви, теж наслідку суворого відбору, з природним потягом до політики”.

Друга умова полягає в тому, „що сфера ефективної дії політичного

рішення не повинна бути надто широка". Ширина ж сфери визначається сукупністю факторів, а саме: кількістю та якістю питань, котрі уряд спроможний розв'язати, без шкоди для ефективності прийнятих рішень; здібностями і вміннями урядовців і типом політичного механізму; нарешті – характером громадської думки.

Третьою умовою є наявність добре вишколеної бюрократії з „репутацією, традиціями, сильним почуттям обов'язку та не менш сильним **esprit de corp**". Йдеться про виховане в кращих традиціях соціального управління чиновництво - незалежне та впливове. Слід зауважити, що виконання цієї умови залежить, або, принаймні, тісно взаємопов'язане з першою - людським матеріалом високої якості. „...бюрократія не є перепоною для демократії, а неминучим додатком до неї. Бюрократія є також неминучим додатком до сучасного економічного розвитку”, - відзначає Й. Шумпетер [5].

Погляди Й. Шумпетера на роль і функцію бюрократії в демократичному суспільстві корелюють з поглядами ще одного геніального європейського мислителя й соціолога - М. Вебера, котрий вирізняє статусні ознаки бюрократа: служба як перше і єдине заняття, високий соціальний статус та захищеність, зорієнтованість на просування бюрократичною ієрархією [6]. Прикладом такої добре вишколеної бюрократії може слугувати, передусім, європейська бюрократія - „продукт тривалого розвитку, починаючи від ministerials, що слугували середньовічним магнатам, аж поки сформувався потужний механізм, який ми бачимо сьогодні”. Ці твердження вченого аж ніяк не втратили актуальності й нині. Адже „Єдина Європа”, яка об'єднала колись ворогуючі держави, з різною ідеологією, політичними поглядами, соціальними структурами - це витвір переважно європейської бюрократії. Попри всі скептичні погляди та критику Євросоюзу (надто після його розширення) з позицій забюрократизованості та „дефіциту демократії”, європейська бюрократія знову підтвердила свою гнучкість, ефективність і готовність до інституційних змін. „Розширений Європейський Союз має подбати про свої інституції, здатні забезпечити його функціонування”, - стверджує Р. Проді [7].

Четвертою передумовою демократії є демократичний самоконтроль. Це, перш за все, стосується (знову ж таки на підставі високого інтелектуального і морального рівня людського матеріалу) традиції взаємних поступок та терпимості, мирного та конструктивного подолання розбіжностей у поглядах.

Тільки за дотримання цих умов і можливе належне функціонування демократичної системи. Демократія, однак, задля забезпечення належного рівня соціальної безпеки, добробуту й розвитку, здатна відмовитись від політичної конкуренції й перейти до форм правління, які межують з диктатурою. Майже всі конституції демократичних країн

містять положення про надзвичайні повноваження керівних органів, хоча обсяг таких повноважень, їх тривалість і процедури передачі влади чітко регламентовані. Адже необмежена в часі монополія на владу може привести до диктатури в сучасному розумінні цього слова [8].

Й. Шумпетер не лише чітко визначає демократію й конкретно-історичні умови її запровадження, але й робить попередній наголос: „Демократія є політичний метод, тобто певна система інституцій для прийняття політичних (правових та адміністративних) рішень, а **отже вона не може бути самоціллю** (підкресл. авт.). Демократія дає ті ж наслідки чи сприяє утвердженню тих же інтересів або ідеалів, – продовжує Й. Шумпетер, – не більшою мірою, ніж будь-який політичний метод” [9].

Інструментального погляду на демократію дотримується й інший визначний європейський мислитель – Б. Рассел, котрий з-поміж багатьох своїх визначень демократії особливо виокремлює одне: „Демократія – це засіб (причому, кращий з тих, що були винайдені до сьогодні) зменшення, наскільки це можливо, втручання влади у свободу людей” [10]. Ця настанова Б. Рассела нині актуальна, як ніколи. Адже за умов глобалізації та всепереможної ходи демократії остання сприймається як різновид релігії, втрачаючи свої присутні риси, а разом з ними й істинний смисл. Небезпека демократії як релігії полягає в тому, що „вірний завжди чує те, що прагне почути, байдуже, що насправді сказав пророк” [11].

На ґрунті шумпетерівських теоретичних побудов можна сформулювати концепцію „негативних залишків”. Сам великий соціолог і економіст розробив і обґрунтував концепцію „позитивних залишків”, або концепцію „підтримуючої” ролі структур і верств попередніх історичних формацій щодо наступних, які, власне, й забезпечують необхідні історичні й політичні умови становлення та еволюції нового типу суспільства. Важливою, на думку вченого, є роль інституційних структур попередньої по відношенню до буржуазно-ліберальної – феодалної формації, політичному мисленню вищих верств якої був властивий тверезий консервативний раціоналізм і сформоване впродовж тривалого періоду відчуття соціальної ієрархії. Політико-адміністративні структури капіталістичних суспільств ефективно поглинають „уми з інших верств”, адаптуючи їх до нових реалій та отримуючи забезпечення досвідом політичного управління. Й. Шумпетер доволі скептично ставиться до адміністративного потенціалу буржуазії, сумніваючись в її здатності приймати та виконувати ефективні політичні рішення. На його думку, „бухгалтерська книга та кошторис витрат поглинають і обмежують людину”. В естві буржуазної людини-економічної закладено виняткову здатність до різноманітних економіко-торговельних оборудок, проте коли йдеться про розв'язання зовнішньо- чи внутрішньополітичних

питань, то „конторський геній... часто нездатний скривдити навіть муху чи у вітальні, чи на трибуні”. Тому вчений вважає за політично необхідне існування верстви, вільної від економічної діяльності та постійної гонитви за прибутком чи технологічними новаціями, верстви, для якої економічні вигоди важать значно менше, ніж Престиж, Честь, Відповідальність, Вірність нації. Тільки в симбіозі чи під прикриттям такої захисної верстви здатна ефективно розвиватись і досягати успіху власне буржуазія.

Концепція „негативних залишків” полягає в тому, що радянський спадок (зокрема, посткомуністичної України) спрацьовує проти демократії. Тому навіть за умови запровадження формально-демократичного устрою (демократичної атрибутики), отримуємо квазідемократичний лад, в якому авторитарна демократія керуватиме (радіше маніпулюватиме) атомізованим і беззахисним населенням, а за владу змагатимуться політико-економічні клани. В цьому сенсі цікавим і таким, що змушує замислитись, є наступне зауваження Й. Шумпетера: „Сучасна демократія зародилась одночасно з капіталізмом, у причинному зв'язку з ним” [12].

Отже, зважаючи на попередньо викладені аргументи, постає питання: „Чи можлива взагалі на даному історичному етапі демократія у східно-європейських країнах?” Прикро, але стосовно більшості країн Східної Європи шумпетерівська теорія слугує поясненням, чому демократія на цих теренах неможлива (принаймні, в найближчій історичній перспективі).

Однак скептичні висновки, яких можна дійти на підставі теорії демократії Й. Шумпетера, не є остаточними. Адже залишається ще його еволюціонізм, віра в соціальну евгеніку. Цілком можливо, що еволюційна логіка суспільного буття сформує і політичний клас демократичного суспільства, і відповідне йому громадянство. Серед основних факторів такої продемократичної соціальної еволюції виокремлюються: зміна поколінь, поступова звичка до демократичних процедур та укорінення демократичних норм, нарешті, зовнішній (міжнародний) тиск. У випадку останнього пригадується шумпетерівський скептицизм в оцінці того чи іншого суспільного ладу (зокрема, капіталізму і соціалізму), якого так бракує західним урядам, котрі надають підтримку авторитарним та напівавторитарним (олігархічним) режимам посткомуністичного і третього світів. Й. Шумпетер чимало говорить про придатність того чи іншого суспільного устрою для різних країн або про протилежні результати прищеплення однієї й тієї ж доктрини на різних „соціальних ґрунтах”. Він, вчений з геніальною інтуїтивністю, даром передбачення та здатністю до наукового прогнозування, обрав найвідоміші, та, водночас, найразючіші приклади встановлення одного й того ж соціального устрою в країнах з різною соціальною структурою, історичними традиціями та людським матеріалом. Йдеться про порівняння шведського і радянського соціалізму.

У випадку Швеції, Й. Шумпетер виокремлює визначальні передумови, необхідні для нормального функціонування демократичного соціалізму. Це й належний людський матеріал, надзвичайно добре збалансована соціальна структура, вишколена (у кращих європейських традиціях) бюрократія, а також належний демократичний самоконтроль, обумовлений високим освітнім та культурним рівнем шведського громадянства. Не менш важливими є соціальне та національне, ціннісно-культурне середовище, стан та зорієнтованість суспільної свідомості, тобто все, що унеможливило піднесення „соціалізму” до рангу релігії. Незаперечним є те, що у Швеції існував і пролетаріат, і розвинений капіталізм, тобто одна з базових історичних передумов запровадження соціалізму, виокремлена і наголошена класичним марксизмом. Тут не спостерігалося класового антагонізму в тому трактуванні, як його визначав сам К. Маркс. „Шведський соціалізм” став продуктом еволюції, а не революції, слугуючи інструментом вирішення, а не створення соціальних „суперечок задля самих суперечок”.

Соціалізм в Росії був марксистсько-ленінським, тобто ідеологічно більш „просунутим”, ортодоксальним - побудованим за всіма „класичними канонами” доктрини К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна і решти більшовицьких теоретиків. Однак чи існували передумови, необхідні для запровадження соціалізму на теренах Росії? Відомо, що Росія на час соціалістичної революції була аграрною країною, тобто тут майже не існувало пролетаріату, а антагоністичній пролетаріатові клас буржуазії також перебував тільки на стадії формування і не мав ще власних буржуазно-капіталістичних традицій. Отже, на підставі тези К. Маркса про те, що „серйозний соціалізм може сформуватися тільки з цілком сформованого капіталізму”, можна висувати брак будь-якої можливості запровадження соціалізму в Росії. Власне, таких поглядів дотримувався один з провідних російських теоретиків соціалізму Г. Плеханов [13]. Вишколеної бюрократії, яка б змогла забезпечити належне функціонування адміністративних структур соціалістичної держави, тут також не було. Єдине, що сприяло запровадженню соціалізму „ленінського типу”, так це владний „параліч” царської монархії (а згодом і Тимчасового уряду) внаслідок низки поразок у Першій світовій війні, що поєдналося з ситуацією радикалізму невдоволеної інтелігенції, а також з революційним генієм В. Леніна та адміністративним Й. Сталіна, котрим вдалося піднести доктрину К. Маркса до рангу релігії. Подібно до того, як конкретно-історичні умови Швеції дали можливість створити на цих теренах гуманістичний і демократичний соціалізм, історія Росії призвела до появи тоталітаризму. Прикметною є думка Й. Шумпетера: „Клопіт з Росією не в тім, що вона соціалістична, а в тому, що це Росія” [14].

Показово, що подібної думки дотримується вже не суспільствознавець-теоретик, а практик – дипломат та історик Дж. Кеннан. Та його оцінка

Росії не така різка і зорієнтована на примирення та співіснування. Він стверджує, що у стосунках з Росією слід дотримуватись кількох базових правил, які довели свою ефективність впродовж багатсотлітнього спілкування Заходу з цим народом та його державою. Ось три кеннанівські настанови: слід визнати суто російський стиль залагодження політичних справ і бути до нього толерантним; ніколи не слід принижувати росіян в очах світової громадської думки; завжди слід пам'ятати, що цей народ фундаментально стурбований проблемами безпеки і у своїй політичній діяльності керується міркуваннями страху і престижу [15]. Толерантний і дипломатичний Дж. Кеннан також порушує питання вихідних історичних умов розвитку російської демократії і капіталізму, однак виявляє в цьому питанні ще більший скепсис, ніж будь-хто з провідних західних суспільствознавців. Він стверджує, що сучасна Росія набагато менше готова до демократії, ніж Росія 1917 року. На думку Дж. Кеннана, даються взнаки руйнівні історичні удари, завдані цій країні і народу роками комунізму і сталінізму та двома світовими війнами [16]. Отже, від часів творення класичних шумпетерівських текстів справи лише погіршилися.

Одна доктрина в різних національно-історичних умовах дає різні результати. Запровадження певної соціальної моделі на невідповідний соціальний ґрунт призводить не тільки до її неефективності, але й до протилежних від очікуваних наслідків - доволі часто руйнівних та антилюдських. Те ж саме й з демократією. У випадку багатьох суспільств, встановлення цього суспільного устрою завершується появою прихованих за демократичними інституціями і риторикою авторитаризмів, зокрема, олігархічного характеру.

Нині українське суспільство переживає специфічний історичний період, який, з одного боку, суперечить шумпетерівським теоретичним побудовам, а з іншого - підтверджує їх за принципом „від протилежного”. Українська „демократія” не відповідає жодному критерію Й. Шумпетера. Разом з тим, в його теоретичних побудовах знаходимо чимало історико-політичних „підказок”. Зокрема, привертає увагу шумпетерівське вчення про протестно-революційну роль інтелігенції. Адже відомо, що робітничий рух в Російській імперії радикалізували й революціонізували саме інтелігенти - „дали цьому рухові словесну оболонку, забезпечили його гаслами, дали йому самосвідомість і в такий спосіб змінили його суть” [17]. Оскільки демократія в Україні не має жодної реальної соціальної опори - класу, інституту, системи цінностей, то саме ця верства може стати вістря і рушійною силою справжньої, а не інспірованої іззовні та здійсненої кланом олігархів, усунутих від влади іншим кланом, антиолігархічної революції, маючи на озброєнні, передусім, консервативну ідеологію, в якій є чимало шумпетерівських ідей. Недарма сам Й. Шумпетер наголошував, що від самого зародження інтелігенції

жоден європейський уряд не зміг прибрати її до рук. Зокрема, ще за режиму Луї-Філіпа військо могло дозволити собі стріляти в страйкарів, але поліція не мала змоги влаштувати облави на інтелігентів [18]. Саме інтелігенції людство завдячує появі теорії гуманізму [19]. Інтелігенти рідко стають професійними політиками, але не тому, що не здатні на це чи їм бракує здібностей, а скоріш тому, що більшість з них просто зневажає політичну кар'єру [20]. Проте інтелігенція формує адміністративно-політичну структуру кожного суспільства, впливаючи на „моральний кодекс епохи”.

Окремо слід наголосити на критично-синтезуючій ролі інтелігенції в системі соціальних знань, яка за К. Мангеймом: „...об'єднує в собі всі імпульси, котрі наповнюють соціальну сферу. Чим більша кількість класів і соціальних прошарків, з яких рекрутуються різні групи інтелігенції, тим багатоманітнішою і суперечливішою, за своїми тенденціями, стає сфера освіти, котра їх об'єднує” [21]. На думку „батька-засновника” соціології знань, інтелігент має перед собою два можливі політико-історичні шляхи: перший – приєднатись до певного класового чи політичного табору; другий – спробувати зрозуміти власну „соціальну природу”, аби „відобразити духовні інтереси цілого” [22].

Література:

1. Шумпетер Й. Капіталізм, соціалізм, демократія. - К.: Основи, 1995. - С. 182, 183, 184.
2. Проді Р. Задум об'єднаної Європи. - К.: К.І.С., 2002. - С. 11.
3. Шумпетер Й. Капіталізм, соціалізм, демократія. - К.: Основи, 1995. - С. 310, 334.
4. Шумпетер Й. Капіталізм, соціалізм, демократія. - К.: Основи, 1995. - С. 334 - 338;
5. Шумпетер Й. Капіталізм, соціалізм, демократія. - К.: Основи, 1995. - С. 258.
6. Weber M. Economy and Society. - University of California Press, 1978. - P. 959 - 963.
7. Проді Р. Задум об'єднаної Європи. - К.: К.І.С., 2002. - С. 29.
8. Шумпетер Й. Капіталізм, соціалізм, демократія. - К.: Основи, 1995. - С. 359 - 367.
9. Шумпетер Й. Капіталізм, соціалізм, демократія. - К.: Основи, 1995. - С. 301 - 302.
10. Рассел Б. Словарь разума, материи и морали. - К.: Port-Royal, 1996. - С. 70.
11. Шумпетер Й. Капіталізм, соціалізм, демократія. - К.: Основи, 1995. - С. 301 - 405.
12. Шумпетер Й. Капіталізм, соціалізм, демократія. - К.: Основи, 1995.

- С. 367.
- 13. **Шумпетер Й.** Капіталізм, соціалізм, демократія. - К.: Основи, 1995. - С. 406;
- 14. **Шумпетер Й.** Капіталізм, соціалізм, демократія. - К.: Основи, 1995. - С. 501.
- 15. **Kennan G.** American Policy Toward Russia on the Eve of the 1984 Presidential Elections. // At a Centuries Ending. Reflections 1982 - 1995. - N.Y, London: W.W. Norton and Company, 1996. - P. 101.
- 16. **Kennan G.** Communism in Russia History. // At a Centuries Ending. Reflections 1982-1995. - N.Y, London: W.W. Norton and Company, 1996. - P. 54;
- 17. **Шумпетер Й.** Капіталізм, соціалізм, демократія. - К.: Основи, 1995. - С. 198.
- 18. **Шумпетер Й.** Капіталізм, соціалізм, демократія. - К.: Основи, 1995. - С. 193.
- 19. **Шумпетер Й.** Капіталізм, соціалізм, демократія. - К.: Основи, 1995. - С. 198.
- 20. **Шумпетер Й.** Капіталізм, соціалізм, демократія. - К.: Основи, 1995. - С. 361.
- 21. **Мангейм К.** Диагноз нашего времени. - М: Юрист, 1994. - С. 134.
- 22. **Мангейм К.** Диагноз нашего времени. - М: Юрист, 1994. - С. 135.